ПІДПІЛЬНІ ОСЕРЕДКИ ОУН У ЗАПОРІЖЖІ (1939–1941 рр.)

Ю. І. Щур

Запорізький національний університет

shchur@znu.edu.ua

ORCID: 0000-0001-7480-4245

Ключові слова: Запоріжжя, Організація українських націоналістів, НКВС, НКДБ, Червона армія.

Дослідження присвячене проблемі створення та діяльності осередків Організації українських націоналістів у м. Запоріжжя від осені 1939 по літо 1941 р. Аналізується політика керівництва ОУН щодо поширення націоналістичного руху на Наддніпрянську Україну в цих часових проміжках і те, яким чином вона була реалізована у місті, що з 1939 р. стало центром новоствореної області. Таким чином, пропонований матеріал має на меті розширити уявлення про сучасне Запоріжжя в хронологічних рамках 1939-1941-го рр., як про місто, яке перебувало у орбіті розвитку українського націоналістичного руху.

THE SHADOW OUN UNITS IN ZAPORIZHZHIA (1939–41)

Yu. Shchur

Zaporizhzhia National University

Key words: Zaporizhzhia, Organisation of Ukrainian Nationalists, Zaporizhzhia, People's Commissariat for Internal Affairs, People's Commissariat for State Security, Red Army.

The study is dedicated to the formation and activity problem of the Organisation of Ukrainian Nationalists (OUN) in Zaporizhzhia from the autumn of 1939 to the summer of 1941. In the process of nationalist movement during the interwar period, the OUN leadership planned to expand its influence on the territory of Ukrainian lands which were included in the Soviet Union. A favourable moment for that came after the "Golden September" of 1939 when the Western Ukrainian lands joined the USSR.

Since autumn of 1939, The OUN special representatives had been sent to Eastern and Southern industrial oblasts to form units of the nationalist organisation. Similar situations had been recorded in Sumy, Donetsk, as well as Dnipropetrovsk oblasts. During 1940–41 in Zaporizhzhia, the State Security body succeeded in identifying and eliminating two organisations: the youth movement "Samostiina Ukraina" ("Independent Ukraine") and the OUN unit created by the Red Army soldiers of the 31st battalion. Taking the dangerous activity of the OUN members into consideration, after the beginning of the German-Soviet war, the authorities of the Soviet intelligence service recourse to repressions against originates of Western Ukraine who even might not have been participated in the shadow units.

Therefore, the suggested study aims to enlarge the understanding of modern Zaporizhzhia within the chronological frameworks of 1939–41 as about a city which used to be on the orbit of Ukrainian nationalist movement development and preparation of the All-Ukrainian national uprising under the auspices of the OUN. The article highlights the fact that due to the successful activity of both NKVD and NKGB, in autumn of 1941, members of derived groups had to create the OUN units anew without any support from earlier come undergrounders.

Вітчизняні та закордонні історики останніми роками активно досліджують проблему діяльності Організації українських націоналістів на території Наддніпрянської України під час німецько-радянської війни. З часу появи перших ґрунтовних розвідок на цю тему пройшло зaledве

десять років, однак станом на сьогодні вже накопичено значний пласт публікацій із поглибленим аналізом конкретних областей та адміністративних одиниць нижчого рівня. Не в останню чергу цей процес став можливим після розсекречення документів радянських органів державної безпе-

ки в рамках «декомунізаційного» пакету законів.

Разом із тим, доступ до вказаних документів дозволяє значно розширити хронологічні рамки історії діяльності українського націоналістичного підпілля на території Наддніпрянщини, як нижню так і верхню межу. Поступове опрацювання оперативних та архівно-слідчих матеріалів надає все більше інформації про намагання ОУН поширити свою діяльність на ці регіони після «золотого вересня» 1939-го. На сьогоднішній день встановлені факти ліквідації співробітниками радянських органів державної безпеки організацій у Сумській, Донецькій та Дніпропетровській областях. Пропоноване дослідження має на меті висвітлити запорізькі сюжети такої експансії націоналістичного підпілля на Схід.

Джерельну базу дослідження склали оперативні матеріали НКВС-НКДБ, які зберігаються у Галузевому державному архіві Служби безпеки України та архівно-слідчі справи оунівців із фондів Архівного підрозділу Управління СБУ по Запорізькій області.

Станом на кінець 1930-х рр.. молодь на Західній Україні, на відміну від Наддніпрянщини, пройшла шляхом «освідомлення Ідеєю й Чином». Український націоналізм тут мав поле для розвитку й становлення руху, а умови польської окупації лише відшліфовували жагу до національних перемог і побудови незалежної держави. Багато хто із засновників й лідерів Організації українських націоналістів були безпосередніми учасниками Української революції. Представники молодшого покоління націоналістів були очевидцями політичних та військових поразок своїх батьків й вирішили врахувати їхні помилки у своїй діяльності. Володимир Мартинець характеризував добу революції як «державну анархію», яка проявлялася у боротьбі всіх проти усіх усередині країни: уряду з урядом, партій з партіями й урядом, населення з державною владою й між собою. Все це посилювалося наявністю різноманітних повстанських республік, які не визнавали жодної влади й боротьбою з зовнішніми ворогами, які плекали імперські сподівання тощо¹.

З огляду на ці обставини, годі було сподіватися, що організований націоналістичний рух буде розвиватися шляхом демократичності. ОУН була створена в добу розвитку й росту тоталітарних режимів, ревізії Версальської системи, що також відбулося на світосприйнятті її членів. У сво-

їх пошуках вони аналізували причини поразки Української революції, вивчали й переймали досвід інших народів, зокрема ірландців, македонців, італійців, хорватів та і поляків, заглиблювалися у добу героїчних чинів української історії, тяжіли до авторитаризму, жорсткої дисципліни та сильної руки. Та, як слушно зауважив Віктор Рог, аналізуючи добу становлення українського націоналістичного руху: «але коли стіна зустрічається зі стіною, коли йдеться про саме існування нації чи варто дбати насамперед про білосніжну чистоту рукавичок?»². До радикалізації націоналістів, які створили ОУН, опосередковано причетними були й керівники СРСР, оскільки Голодомор та репресивний терор спонукали насильству протиставити насильство³.

На відміну від стихійного націоналізму, і це очевидно, організований націоналістичний рух виходив на арену боротьби за незалежність України з чіткою політичною програмою й власним баченням процесів державотворення. За визначенням одного із засновників ОУН Миколи Сціборського, український націоналізм орієнтувався на створення політичного, соціального та господарського ладу самостійної України на принципах націократії, тобто як режим панування нації у власній державі, здійснюваний владою всіх її соціально-корисних верств⁴.

Вироблені під час створення ОУН постанови окреслили горизонти націоналістичного руху й напрямки діяльності. Погодимося із Віктором Рогом, що на першому Зборі 1929 р., рівночасно із створенням Організації, було розпрацьовано, найбільш ґрунтовно й всесторонньо, засади державницької концепції. Це було зумовлено тим, що підготовка до Збору тривала щонайменше 2 роки, а до праці залучено значну кількість фахівців з різних суспільних галузей. Також, підготовка тривала в досить спокійних, у порівнянні з наступними Зборами, умовах. Відповідно, основні засади організованого націоналізму, саме як руху, були закладені взимку 1929 р⁵.

Тверезо розцінюючи Наддніпрянську Україну як головну територію майбутньої української держави, засновники ОУН першорядної ваги на-

² Рог В. Вступне слово. *Колодзінський М. Воєнна доктрина українських націоналістів*. К. : ТОВ «Основа», 2019. С. 6.

³ Зайцев О. Український інтегральний націоналізм (1920-1930-ті роки) : генеза, еволюція, порівняльний аналіз : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Львів, 2014. С. 229.

⁴ Сціборський М. Націократія. Вінниця : ДП «Державна картонна фабрика», 2007. С. 66, 80.

⁵ Рог В. Ієрархія національних пріоритетів. К. : УВС ім. Ю. Липи, 2018. С. 58.

¹ Богуславський О. Преса міжвоєнної української еміграції і боротьба за незалежність України : історичний шлях, досвід, дискусії : Монографія. Запоріжжя : Просвіта, 2008. С. 342.

давали соціально економічній складовій політичної програми, орієнтуючи її передусім на УСРР. Очевидно, що ігнорувати особливості радянської системи господарювання в таких умовах можливості вже не було⁶. Це, до речі, також простежується і у аналізі майбутнього промисловості України, відображеного у публікації в офіційній ОУН «Розбудова нації». Зокрема, С. Володимирів, запропонувавши власну схему районування промисловості в незалежній Україні, передбачив виокремлення на Лівобережжі «гірничого району» (донецький вугільний басейн) та «промислового району» із центром у Запоріжжі. Обидва регіони набули таких рис завдяки радянській індустріалізації, однак їх загальний напрямок розвитку мав зберігатися й надалі⁷.

Доволі цікавий епізод, пов'язаний із Запорізькою областю, зустрічаємо ще у матеріалах, які обговорювалися на Конгресі українських націоналістів. Один із виголошених тоді рефератів за авторством Петра Кожевникова мав назву «Організація Українських Націоналістів». Доповідачем було запропоновано українські землі, на яких повинна була проводити свою діяльність ОУН поділити на такі адміністративні одиниці як «краї». Передбачалося функціонування і «Запорізького Краю» із центром у Олександрівську, який мав охоплювати лівобережну частину Катеринославщини й Таврію (із Кримом) та суміжні українські частини Донеччини⁸. На сьогоднішній день незрозумілим залишаються дві позиції. По перше, чому у 1929 р. оунівці послуговувалися назвою «Олександрівськ», якщо із 1921 р. місто мало назву «Запоріжжя». По друге: важко збагнути логіку Петра Кожевникова відносно Запоріжжя як крайового центру, оскільки націоналістичні традиції тут були слабшими аніж у сусідньому Дніпропетровську (Катеринославі). Можливо, було враховано селянську активність в рамках махновського руху під час революції? Вважаємо це питання на сьогоднішній день відкритим.

Загалом, ОУН була зацікавлена в тому, щоб поширити власну діяльність на якомога більші

території, де проживали українці. Думки, які нуртували в націоналістичному середовищі з цього приводу в загальних рисах виклав на папір Дмитро Мирон, аналізуючи розвиток української духовності і світогляду на українських землях, які перебували під більшовицькою владою: «треба нам не заклеплюватися в галицькому затінку чи в доктринерстві емігрантщини, але слідкувати за процесом розвитку українського націоналістичного руху на всіх українських землях, щоб перетворити всі відрубності та властивості людей та земель в одну монолітну духовність і світогляд соборної владарної Нації в Революції Націоналізму». Це й же автор подав і формулу досягнення успіху боротьби ОУН в рамках Української Націоналістичної Революції, яка полягала у розбудові й опануванні ідейно, політично й організаційно головних стратегічних осередків, ключових пунктів й керівних суспільно-політичних сил на землях Наддніпрянщини (УРСР), опануванні робітництва, здобутті молоді, творенні єдиної всеукраїнської політичної Організації, із здоровим добром провідного активу й індивідуальностей. Також в рамках цієї революції необхідно було формувати одну політичну національно-державну думку й світогляд⁹. На подібних моментах акцентував увагу й Орест Чемеринський («Ярослав Оршан»), який закликав в рамках націоналістичної революції до вічної перманентності діяння й глибокого усупільнення націоналістичного руху – «його похід у широке життя з чуйним інстинктом; так, щоб український націоналізм і ціле життя, були сьогодні двома єднальними поняттями»¹⁰.

ОУН, намагаючись поширити свою діяльність на територію Радянської України у 1930-х рр., визначила пріоритетні напрямки такої роботи. Зокрема, значна увага приділялася створенню глибоко законспірованих осередків Організації в Радянській Україні, налагодженню зв'язків із опозиційними силами і поширенню пропагандистських матеріалів на Наддніпрянщині, задля чого було створено спеціальний орган – референтуру східноукраїнських земель. Крім того, у діяльності оунівських осередків на західноукраїнських землях важливе місце відводилося проведенню акцій, які повинні були задекларувати самостійницькі прагнення українців, які проживали в УСРР-УРСР¹¹.

⁹ Мирон Д. («Орлик»). Ідея і чин України. К.: УВС ім. Ю. Липи, 2017. С. 54, 304.

¹⁰ Оршан Я. Доба націоналізму. К.: «Орієнтир», 2019. С. 14-15.

¹¹ Детальніше про спроби ОУН поширити свою діяльність на Наддніпрянщину у 1920-1930-х рр. див.: Щур Ю. «На грані двох світів»: український націоналістичний рух на Наддніпрянщині (1920–1955 рр.). Запоріжжя: Просвіта, 2011. С. 54-70.

⁶ Муравський В. Передмова. Конгрес українських націоналістів 1929 р.: Документи і матеріали / Упорядник В. Муравський. Львів: НАН України, ЛНБ ім. В. Стефаника; Центр досліджень визвольного руху. С. 9.

⁷ Панченко В. Формування економічної платформи українського націоналістичного руху у 1920-1950-х роках. Дніпропетровськ: Свідлер А.Л., 2009. С. 149.

⁸ Кожевників П. Організація Українських Націоналістів (реферат на конгресі українських націоналістів). Конгрес Українських Націоналістів 1929 р.: Документи і матеріали / Упоряд. В. Муравський. Львів: НАН України, ЛНБ ім. В. Стефаника; Центр досліджень визвольного руху, 2006. С. 200, 202.

Загалом же, провідні діячі ОУН, зокрема Михайло Колодзінський, досить високо оцінювали потенціал українських підрадянських земель, як таких де національне повстання буде одночасно розгортатися й у селі й у містах. Таким чином опосередковано визнавався той факт, що у 1920-1930-х рр. відбувся значний наплив українського населення саме до міст. У автора воєнної доктрини українських націоналістів це знайшло відображення у наступній тезі:

«великі міста на СУЗ, як Київ, Харків і Одеса мають релятивну більшість українського населення, а середні міста, як Полтава, Херсон, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Єлисаветград, Миколаїв мають переважачу більшість українського населення. Навіть Донецький басейн має такий процент українського робітництва, що воно має всі вигляди захопиту промислові осередки революційним шляхом»¹².

Михайло Колодзінський був недалекий від істини, якщо взяти до прикладу створену 10 січня 1939 р. за рішенням Президії Верховної Ради СРСР такої територіально-адміністративної одиниці як Запорізька область. За тогорічним переписом, українці становили більшість населення регіону – понад 1 млн. осіб (66,2%), щоправда лише 1/3 з них були жителями міст (353 тисячі). У той самий час, на другому місці по чисельності були етнічні росіяни – 21,2% (340 тис.). Зауважимо, що вони були досить урбанізованими – понад 40% з них становили міські жителі (148 тис.). Таким чином, не зважаючи на те, що українці все ще залишалися переважно жителями сіл, їх частка серед міського населення невинно зростала¹³.

Інкorporація Західної України до УРСР і ліквідація штучного кордону між українськими землями по р. Збруч, як наслідок «Золотого вересня» 1939 р. надали можливість розпочати роботу з реалізації планів загальнонаціонального повстання. Зокрема, як згадував Степан Бандера, у одному з документів стосовно діяльності членів ОУН у зв'язку з новими обставинами зазначалося:

«посилити організаційну, політичну й бойову діяльність на рідних землях, зокрема на ОСУЗ, щоб на всіх землях України досягти такого посилення революційного потенціалу, як на ЗУЗ. Спеціальну увагу присвятити мілітаризації руху і підготовці до розгорнення широкої повстанчої акції»¹⁴.

¹² Колодзінський М. Воєнна доктрина українських націоналістів. К. : ТОВ «Основа», 2019. С. 134-135.

¹³ Запорізький рахунок Великій війні. 1939-1945 / Ф.Г. Турченко, В.М. Мороко, О.Ф. Штейнле, В.С. Орлянський [та ін.] ; Ф.Г. Турченко (наук. ред.). Запоріжжя : Просвіта, 2013. С. 31.

¹⁴ Патриляк І. Визвольна боротьба ОУН й УПА (1939-1960 рр.) : Монографія. К. : ВД АДЕФ-Україна, 2020. С. 43.

Проблемою поширення мережі ОУН на Наддніпрянщину займався керівник Крайової Екзекутиви ОУН Дмитро Мирон («Орлик»), залучивши до цього наукового співробітника відділу Академії Наук СРСР у Львові Омеляна Пріцака, викладача Львівського ветеринарного інституту Юрія Стефаника (сина відомого письменника) та студентку Львівського університету Лідію Молащук. Серед основних задач Крайової Екзекутиви був пошук осіб, які могли очолити нові осередки, зокрема, в Києві, Вінниці, Одесі, Дніпропетровську, Харкові, Ростові, Краснодарі та Криму й на Донбасі¹⁵.

Спеціально підготовлені члени ОУН із Західної України, під різним приводом (екскурсія, працевлаштування тощо) їздили по всій території України й принагідно поширювали відомості про ідею й завдання ОУН, а також займалися створенням осередків підпілля¹⁶. Заарештований органами НКВС Іван Максимів 23 жовтня 1940 р. у власноручному зізнанні свідчив, що «для піднесення революційних настроїв серед робітництва і селянства на східних областях мала Краєва Екзекутива вислати спеціально деяких членів ОУН – головно робітників і селян до праці в Донбас і інші промислові осередки, щоб там підготувати повстанчу акцію»¹⁷.

Інколи співробітникам органів державної безпеки вдавалося виявити організаторів осередків ОУН на Сході й Півдні України. У 1940 р. на шосткінських торфорозробках Сумщини було заарештовано галичанина Іллю Голотяка («Дніпра») й залучених ним у Шостці Семена Дністряна і Олександра Яковича¹⁸. Того ж року на території Харцизького району Донецької області було заарештовано працівника шахти «Великан» Йосипа Коця, який був відправлений ОУН з Львівщини для організації підпільної мережі¹⁹. У Кривому Розі Дніпропетровської області 13 листопада 1940 р. співробітниками органів держбезпеки розроблялася агентурна справа «Західняки», фігуранти якої небезпідставно підозрювалися у належності до ОУН²⁰.

¹⁵ Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р. : документи ГДА СБ України / Упор. В. Даниленко, С. Кокін. К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. С. 317, 330.

¹⁶ Глід С. Фрагменти життя і мук. Спогади з часів німецької окупації України. Лондон : СУБ, 1955. С. 17.

¹⁷ Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940-1950). К. : ПП Сергійчук М.І., 2007. Т. 1. С. 89.

¹⁸ Сергійчук В. Український здвиг : Наддніпрянщина. 1941–1955. К. : УВС, 2005. С. 7.

¹⁹ Добровольський О. Оунівське підпілля Донеччини. Слов'янськ: Б.в., 2008. С. 3.

²⁰ Шляхтич Р. Боротьба радянських спецслужб з українським визвольним рухом у Дніпропетровській області про-

На початку грудня 1940 р. Запорізьким обласним управлінням НКВС було викрито молодіжну антирадянську націоналістичну організацію, яка діяла у м. Запоріжжя і мала на меті боротися за відокремлення України від СРСР шляхом організації збройного повстання²¹. Організацію створив уродженець Станіславської (Івано-Франківської) області оунівець Омелян Бойчук, який у квітні 1940 р. прибув до Запоріжжя для роботи у тресті «Запоріжбуд». Співорганізатором гуртка, який отримав назву «Самостійна Україна», став робітник заводу «Дніпроспецсталь» Григорій Лебеденко, уродженець с. Волконешти (сучасне Вовчанське Мелітопольського району)²².

У червні 1940 р. кістяк гуртка самостійників складався з 5 осіб: Омелян Бойчук, Григорій Лебеденко, Микола Фуглев, Микола Понятовський та Петро Шестопапка. Загальна кількість членів організації під час слідства не була встановлена, у матеріалах слідчої справи згадувалися загалом 12 осіб. Мета діяльності гуртка «Самостійна Україна» була сформована Омеляном Бойчуком: організація повстання проти радянської влади, вигнання євреїв та створення соборної Української держави. Слушний момент для цього мав настати з початком колективізації на Західній Україні, оскільки в тамтешніх лісах переховується багато українців – колишніх старшин польської армії, які чекають такої оказії. До початку розгортання подій на Західноукраїнських землях учасникам «Самостійної України» в Запоріжжі необхідно було шляхом агітації залучати до організації недоволених радянською владою громадян й готувати повстання²³. Слідчі НКВС усерйоз вважали, що «самостійники» займалися збором зброї та готувалися до підризу греблі «Дніпрогесу».

Розгорнути активну діяльність самостійникам не вдалося через викриття їх організації радянськими спецслужбами. Протягом грудня було заарештовано п'ятеро активістів організації, серед яких були й обидва керівники. 12 березня 1941 р. був підготовлений обвинувальний висновок по слідчій справі №7072, де викладено умови за яких виник гурток «Самостійна Україна», процеси

співбесід і вербування нових учасників, проведення антирадянської агітації тощо. Всі п'ятеро заарештованих під час слідства визнали себе винними²⁴.

26 березня відбулося засідання Запорізького обласного суду у справі «Самостійної України», де учасників «Самостійної України» було визнано соціально-небезпечними елементами. Григорій Лебеденко й Омелян Бойчук були засуджені до розстрілу з конфіскацією майна; Микола Фуглев – до 10 років таборів та 5 ураження в правах з висилкою після відбуття терміну на 10 років; Микола Понятовський й Петро Шестопапка – до 10 років таборів, 5 ураження в правах й 5 висилки. Під час перегляду справи було вирішено скасувати висилку, а розстріл замінити на 10 років таборів та 5 ураження в правах. Однак Верховний суд своїм рішенням залишив вирок першої інстанції у силі, скасувавши лише висилку²⁵.

Ліквідацію гуртка «Самостійна Україна» можна віднести до успіхів співробітників запорізької держбезпеки. Разом із тим, до самої роботи новоствореного УНКВС виникало багато питань у республіканського керівництва. Зокрема, це стосувалося організації агентурно-оперативної роботи, від якості якої не в останню чергу залежав успіх у боротьбі з антирадянськими організаціями, уявними та реальними ворогами радянської влади.

У липні 1939 р. були підбиті підсумки роботи бригади оперативних працівників, які у Запоріжжі перевіряли роботу й готували практичні рекомендації відділу Управління держбезпеки. Було встановлено, що агентурна робота перебувала у зародковому стані, секретний апарат доволі слабким й кількісно недостатнім. Зазначалося, що за таких умов займатися розробками антирадянських елементів – неможливо. Серед аналізу боротьби з такими «елементами» окремо згадувалися й потенційні борці за незалежність України. У 3-му відділі, який розробляв колишніх членів антирадянських партій, серед яких були й українські самостійники доби Революції, наявний агентурний апарат був неспроможний не лише викривати глибоко законспіроване підпілля, але й навіть поверхнево висвітлювати їхню антирадянську діяльність. Відповідно, перевіряючи вимагали активізувати розробку, серед інших, колишніх учасників Української комуністичної партії, Української партії соціалістів-революціонерів й Української соціал-демократичної робітничої партії, а також «залишки підпілля» Спілки виз-

тягом 1939 – середина 1950-х років. Трагічне минуле : документи свідчать : збірник документів : у 5 т. Дніпро : Вид-во «Моноліт», 2018. Т. 2 : Радянські репресії проти націоналістичного підпілля Дніпропетровщини (1939 – середина 50-х років ХХ ст.) / уклад. : Р.П. Шляхтич, Є.І. Бородін, В.В. Іваненко, Л.Л. Прокопенко. С. 25-26.

²¹ Архівний підрозділ Управління Служби безпеки України в Запорізькій області (далі – АП УСБУ ЗО). Фонд припинених справ (далі – фпс). Спр. П-19824. Т.1. Конверт. Арк. 1.

²² Там само. Т.3. Конверт. Арк. 1.

²³ Там само. Т. 2. Арк. 3-Ззв., 16.

²⁴ Там само. Т. 1. Конверт. Арк. 1-5.

²⁵ Там само. Т. 3. Арк. 278-280, 286.

волення України та Українського національного центру, ліквідованих на початку 1930-х років на території міста й області.

3-му відділу по лінії боротьби з контрреволюцією необхідно було організувати облік колишніх петлюрівців, махновців та учасників інших повстанських відділів. Тут же акцентувалося на тому, що ці розробки вимагали підключення периферійних органів держбезпеки. Окремо перевіряючи наголошували на необхідності підняти обліки галичан²⁶ й перевірити їх по центральній картотеці 1-го Спецвідділу НКВС СРСР. Тим більше, що під час кампанії з ліквідації «контрреволюційної організації УВО» на території сучасної Запорізької області її кадри повною мірою виявлені не були²⁷.

Цифрові показники щодо обліку агентури станом на літо 1939 р. у огляді, підготовленому членами бригади оперативників, не наводилися. Наразі, ми володіємо інформацією, яка була актуальна станом на 20 січня 1940 р. Загалом у апараті УНКВС нараховувалося 2191 секретний співробітник: 250 агентів, 100 резидентів, 1816 інформаторів та 25 утримувачів конспіративних квартир. З них 3-й, контррозвідувальний, відділ який й займався розробками українських самостійників мав 132 агенти, 7 резидентів, й 289 інформаторів та 3 квартири (загалом – 431). До цих розробок залучалися й співробітники 3-го спецвідділу, оперативного (обшуки, арешти та зовнішнє спостереження) загальною кількістю 101: 2 резиденти, 98 інформаторів та 1 конспіративна квартира²⁸.

Про ще одну, очевидно уявну, націоналістичну організацію яка виникла у Запоріжжі у 1940 р. стало відомо у грудні 1947 року, коли 2 відділом УМДБ Запорізької області було заведено справу-формуляр №3090 під назвою «Тендер» на жителя Запоріжжя Івана Титаренка. Підставою для відкриття справи стали свідчення засудженого до розстрілу у травні 1945 року агента гестапо Дмитра Чекалюка. Останній на допиті стверджував, що завербував Івана Титаренка в ОУН. Зокрема, Дмитро Чекалюк свідчив, що від 1926 року належав до націоналістичного підпілля під псевдо «Шомпол», а у 1940 році за завданням підпілля ОУН Станіславської (Івано-Франківської) області виїхав до Запоріжжя для створення осередків

організації на промислових об'єктах міста. Це завдання він, нібито, виконав й створив таку організацію з 14 осіб, з якими проводив збори на квартирі одного з учасників Івана Акельми у с. Канцерівка Запорізького району. Серед завербованих особисто ним, Чекалюк назвав й Івана Титаренка на псевдо «Паротяг» (очевидно, через те, що той працював машиністом паротягу). Далі він свідчив, що на початку німецько-радянської війни націоналістична організація розпалася.

Зусиллями МДБ у Запоріжжі були встановлені Титаренко й Акельма. Останнього заарештували у лютому 1947 року й засудили до 15 років каторжних робіт за антирадянську діяльність під час війни. У той же час Іван Акельма на допитах жодного разу не згадав ні про ОУН, ні про Чекалюка й Титаренка. Не дивлячись на те, що опис члена підпілля, наданий у свідченнях Чекалюком, повністю співпадав з портретом Титаренка, інших доказів чи зачіпок в МДБ не мали. Під час німецької окупації Іван Титаренко у Запоріжжі не проживав, будучи евакуйованим разом із заводом «Запоріжсталь»²⁹.

29 червня 1941 р. співробітниками УНКДБ по Запорізькій області була розпочата справа на 11 червоноармійців 31 інженерно-протихімічного батальйону, що дислокувався у обласному центрі. Попередніми слідчими діями було встановлено, що вказані особи створили осередок ОУН у своїй військовій частині наприкінці 1940 р., коли до Запоріжжя прибуло поповнення червоноармійців із Західної України, зокрема із Львівської області. Організатором підпілля став Іларій Немировський, який перед виїздом до Запоріжжя отримав від керівника оунівського осередку с. Дунаїв Поморянського району Львівської області І. Попадюка наступні завдання:

1) Перебуваючи у Червоній армії виявити членів ОУН, які прибули із Західної України. Повідомляти про останніх своїм організаційним зверхникам та організовуватися для боротьби проти радянської влади.

2) На випадок війни СРСР із будь-якою державою, під час бойових дій перейти на сторону останньої й зі зброєю у руках боротися проти Червоної армії.

3) Перебуваючи у тилу Червоної армії у випадку початку антирадянського повстання, перейти на сторону повсталих й боротися проти радянської влади за створення Самостійної України.

4) Популяризувати серед військовослужбовців мету й задачі ОУН.

²⁶ Досить поширена практика тогочасних документів органів держбезпеки, де уродженці Західноукраїнських земель називалися коротко – «галичани». Зустрічалися також випадки, коли слово «галичанин» подавалося як національність.

²⁷ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). Ф. 16. Оп. 1. Спр. 341. Арк. 43-45, 54, 59.

²⁸ ГДА СБУ. Ф. 42. Оп. 1. Спр. 44. Арк. 166.

²⁹ ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 1961. Арк. 79-80.

До активу осередку належали також уродженці Перемишлянського району Львівської області Михайло Худий та Михайло Данилів й уродженці Поморянського району тієї ж області Михайло Цап і Володимир Жулін.

Іларій Немировський підтримував письмовий зв'язок із І. Попадюком від якого отримував інформацію про підготовку оунівців на Західній Україні до антирадянського повстання. У зворотній бік із Запоріжжя надсилалася інформація про стан колгоспів у Запорізькій області та роботу серед бійців 31 батальйону. Михайло Худий листувався із зв'язковою Любою Гловач, від якої також отримував інформацію про підготовку антирадянського повстання³⁰.

Ймовірно, однією із причин викриття цього червоноармійського осередку ОУН стало саме це листування. У архівній справі зберігся в якості речового доказу лист Люби Гловач до Михайла Худого. У документі міститься згадка про 10 заповідей ОУН із деяким цитуванням та повний текст оунівської пісні про Василя Біласа й Дмитра Данилишина³¹. Така інформація просто не могла пройти повз увагу перлюстраційного контролю.

12 серпня 1941 р. відбулося засідання Військового Трибуналу Запорізького гарнізону Одеського військового округу, вирок якого був наступним: Антона Креховця й Василя Вербицького визнали виправданими, але присудили вислати у віддалені області СРСР строком на 5 років, інші підсудні були засуджені до розстрілу³².

Подібна організація була виявлена у Кіровограді (тепер – Кропивницький), де спецслужбою Одеського військового округу 15 грудня 1940 р. було заарештовано групу курсантів школи молодших авіаспеціалістів М. Шарова-Андрієнка, В. Казнадія та В. Науменка, призваних із Західної України. Усіх трьох звинуватили у належності до ОУН й проведенні активної антирадянської роботи у формі бесід на антирадянські й українські націоналістичні теми³³.

Зауважимо також, що створення оунівського осередку та мета його діяльності у 31 батальйоні цілком вкладається у логіку розвитку подій напередодні німецько-радянської війни, зокрема планування ОУН. У Інструкції Проводу ОУН «Боротьба й діяльність ОУН під час війни» за можли-

ве визнавалося, що під впливом самостійницької пропаганди українці-бійці Червоної армії будуть створювати окремі повстанські відділи для боротьби за незалежність України. Відповідно до військових інструкцій, такі відділи мали бути включені до складу визвольної армії, створеної ОУН. На Наддніпрянщині оунівці не планували виступити всеохоплюючою силою, свою роль тут вони вбачали як дорадницьку в організації місцевої армії. В «Інструкції щодо Осередніх і Східних українських земель» членам ОУН рекомендувалося проникати до Червоної армії з метою проведення серед військовослужбовців антирадянської самостійницької пропаганди³⁴.

Радянські органи державної безпеки протягом 1939-1941 рр. повною мірою усвідомили силу оунівського підпілля та його конспіративні й організаційні можливості. Через це, зокрема, під підозру спецслужб потрапили ледь не усі вихідці із Західної України, особливо ті, що перебували в Червоній армії. Загострення підозрілості, яке вилилося у репресії, відбулося після початку німецько-радянської війни, коли крім десятків тисяч, призваних на початку війни, у радянських військах перебувало більше ніж 112 тис. мешканців Західноукраїнських земель із призову 1940 р. Саме серед цієї категорії військовослужбовців органи держбезпеки частіше за все викривали націоналістичні гуртки та організації. Наприклад, 10 жовтня 1941 р. у Куйбишевському військовому гарнізоні Особливим відділом було викрито націоналістичну організацію «Вільне козацтво», що складалася з 11 уродженців Рівненської області. Її учасники виступали за створення незалежної Української держави³⁵. Члени ОУН у 31 запорізькому батальйоні також були призвані до Червоної армії 1940 р.

Про посилення боротьби із українськими націоналістами наголошував заступник наркома внутрішніх справ СРСР Всеволод Меркулов у Директиві від 14 серпня 1941 р. №364. Наголошувалося, що органами НКВС у східних областях України вже було ліквідовано ряд націоналістичних осередків, які готувалися до організації «п'ятої колони». З метою припинення роботи українських націоналістів й посилення боротьби з «українською націоналістичною контрреволюцією» Все-

³⁰ АП УСБУ ЗО. ФПС. Спр.П-21902. Арк.198-203.

³¹ Там само. Арк. 224 (Конверт).

³² Там само. Арк. 207, 212зв-213, 222зв-223, 228-228зв.

³³ Гриневич В. Неприборкане різногосся : Друга світова війна і суспільно-політичні настрої в Україні, 1939 – червень 1941 рр. К. ; Дніпропетровськ : Видавництво «Ліра», 2012. С. 200-201.

³⁴ Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. Збірник документів і матеріалів / упоряд. О. Дзюбан. Львів ; К. : Літературна агенція «Піраміда», 2001. С. 21-23, 36-38.

³⁵ Політична історія України. XX ст. / Редкол. : І.Ф. Курас (голова). Т. 4 : Україна у Другій світовій війні, 1939-1945 / Керівник тому В.І. Кучер. К. : Генеза, 2003. С. 136.

волод Меркулов пропонував організувати роботу з виявлення українських націоналістів, посилити контроль за ними та активізувати їх агентурну розробку. Особливу увагу «чекістам» необхідно було звернути на українців із західних областей, які перебували поза її межами, для того, щоб не допустити їхніх активних антирадянських дій³⁶.

У Запоріжжі такі події розгорнулися з перших днів німецько-радянської війни. 24 червня 1941 р. у обласному центрі був заарештований рядовий 16-го арtpолку військ протиповітряної оборони уродженець Тернопільської області Володимир Батюк. Йому інкримінувалося членство в ОУН, проведення антирадянської агітації, направленої на підготовку контрреволюційного повстання проти радянської влади, скерованого на знищення командного складу й використання матеріальної частини зенітної артилерії для обстрілу Запоріжжя й промислових об'єктів. З'ясувати правдивість чи міфічність висунутих проти Володимира Батюка обвинувачень неможливо, оскільки у архівній справі відсутні протоколи допиту, речові докази та рішення про його подальшу долю³⁷.

Того ж місяця за підозрою у належності до ОУН був заарештований ще один уродженець Тернопільщини Василь Мілан, який проживав у II селищі (робітничому) Лівого берега м. Запоріжжя. Попри те, що доказів проти заарештованого у слідчих УНКВС не було, а сам він заперечував членство в ОУН, Особливою нарадою Василь Мілан був засуджений до 5 років виправно-трудових таборів³⁸. Подібною є історія ще одного тернополянина Гриня Моцика, який по вербовці у 1940 р. приїхав до Запоріжжя. Працюючи в тресті «Запоріжбуд», він був заарештований 6 серпня 1941 р. як підозрюваний у належності до ОУН. На допитах свою участь в оунівському підпіллі заперечував, однак розділив долю Василя Мілана: Особливою нарадою 8 липня 1942 р. був засуджений до 3 років виправно-трудових таборів й відправлений в Усольтаб Башкирської РСР³⁹.

Схожа доля спіткала тих уродженців Західноукраїнських земель, які вже перебували в діючій армії на фронті. Анатолію Скоробогатову у Центральному архіві Міністерства оборони РФ вдалося віднайти секретні документи стосовно наказу

командування Південно-Західного фронту Червоної армії про вилучення всіх військовослужбовців німецької національності, а також уродженців західних областей України та Білорусі й передання їх у розпорядження Сибірського військового округу (осінь 1941 р.)⁴⁰.

Підсумовуючи, зауважимо, що станом на червень 1941 р. членам ОУН не вдалося створити мережу осередків у Запоріжжі. Причина цього полягала не лише у ефективній роботі співробітників радянських органів держбезпеки. Члени ОУН не мали достатнього досвіду для проведення такої роботи, тому не могли протистояти «чекістам», що були загартовані боротьбою з «внутрішньою контрреволюцією» протягом 1920-1930-х рр.

Друга світова війна невпинно наближалася до кордонів СРСР, зокрема і зусиллями радянського керівництва. Кожна з держав-учасниць глобального конфлікту готувалася до нової війни по своєму. Власні плани на війну мало керівництво ОУН, перш за все – створення держави та її адміністративно-управлінського апарату. З метою реалізації цих планів було створено похідні групи. Разом із тим, ситуація на Наддніпрянщині, і в Запорізькій області зокрема, станом на червень 1941 р. була не з сприятливих. Не в останню чергу це стосується місцевих людських резервів, які могли б стати базою для створення оунівських осередків: основна маса антирадянськи налаштованих осіб була ліквідована радянськими органами держбезпеки (розстріли, заслання, ув'язнення в таборах тощо), зокрема під час Голодомору й Великого терору. Така ж доля, здебільшого, спіткала уродженців Західноукраїнських земель, які проживали на території області. Власну мережу в Запоріжжі й області оунівці мали створювати, за великим рахунком, з нуля.

³⁶ Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. М. : Издательство «Русь», 2000. Т. 2. Кн. 1 : Начало (22 июня – 31 августа 1941 года). С. 480-481.

³⁷ Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО). Ф.Р. 5747. Оп. 3. Спр. 2527. Арк. 2-4зв.

³⁸ ДАЗО. Ф.Р. 5747. Оп. 3. Спр. 6947.

³⁹ ДАЗО. Ф.Р. 5747. Оп. 3. Спр. 6865.

⁴⁰ Скоробогатов А. Нові документи про ставлення Радянської влади до західних українців на початку Другої світової війни. Схід-Захід : Історико-культурологічний збірник. Харків ; К. : Критика, 2004. Вип. 6. С. 146-150.

References

- Arkhivnyy pidrozdil Upravlinnia Sluzhby bezpeky Ukrainy v Zaporiz'kij oblasti (dali – AP USBU ZO). Fond pryypynykh sprav (dali – FPS). Spr. P-19824. T.1.
AP USBU ZO. FPS. Spr. P-19824. T.2.
AP USBU ZO. FPS. Spr. P-19824. T.3.
AP USBU ZO. FPS. Spr. P-21902.
Bohuslavs'kyj O. Presa mizhvoiennoi ukrains'koi emihratsii i borot'ba za nezalezhnist' Ukrainy : istorychnyj shliakh, dosvid, dyskusii : Monohrafiia. Zaporizhzhia : Prosvita, 2008. 452 s.
Haluzevyj derzhavnyj arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy (dali – HDA SBU). F. 2. Op.1. Spr. 1961.
HDA SBU. F. 16. Op. 1. Spr. 341.
HDA SBU. F. 42. Op. 1. Spr. 44.
Hlid S. Frahmenty zhyttia i muk. Spohad z chasiv nimets'koi okupatsii Ukrainy. London : SUB, 1955. 94 s.
Hrynevych V. Nepryborkane riznoholossia : Druha svitova vijna i suspil'no-politychni nastroi v Ukraini, 1939 – cherven' 1941 rr. K. ; Dnipropetrovs'k : Vydavnytstvo «Lira», 2012. 508 s.
Derzhavnyj arkhiv Zaporiz'koi oblasti (dali – DAZO). F.R. 5747. Op.3. Spr. 2527.
DAZO. F.R. 5747. Op.3. Spr. 6865.
DAZO. F.R. 5747. Op.3. Spr. 6947.
Dobrovol's'kyj O. Ouniv's'ke pidpillia Donechchyny. Slov'ians'k : B.v., 2008. 36 s.
Zajtsev O.Yu. Ukrains'kyj intehral'nyj natsionalizm (1920-1930-ti roky) : geneza, evoliutsiia, porivnial'nyj analiz : dys. ... d-ra ist. nauk : 07.00.01. L'viv, 2014. 465 s.
Zaporiz'kyj rakhunok Velykij vijni. 1939-1945 / F.H. Turchenko (nauk. red.). Zaporizhzhia : Prosvita, 2013. 416 s.
Kozhevnykiv P. Orhanizatsiia Ukrains'kykh Natsionalistiv (referat na konhresu ukrains'kykh natsionalistiv). Konhres ukrains'kykh natsionalistiv 1929 r. : Dokumenty i materialy / Uporiadnyk V. Muravs'kyj. L'viv : NAN Ukrainy, LNB im. V. Stefanyka ; Tsentr doslidzhen' vyzvol'noho rukhu, 2016. S. 197-216.
Kolodzins'kyj M. Voienna doktryna ukrains'kykh natsionalistiv. K. : TOV «Osnova», 2019. 287 s.
Myron D. («Orlyk»). Ideia i chyn Ukrainy. K. : UVS im. Yu. Lypy, 2017. 316 s.
Muravs'kyj V. Peredmov. Konhres ukrains'kykh natsionalistiv 1929 r. : Dokumenty i materialy / Uporiadnyk V. Muravs'kyj. L'viv : NAN Ukrainy, LNB im. V. Stefanyka ; Tsentr doslidzhen' vyzvol'noho rukhu, 2016. S. 5-16.
Orhany hosudarstvennoj bezopasnosti SSSR v Velykoj Otechestvennoj vojne. M. : Yzdatel'stvo «Rus'», 2000. T. 2. Kn. 1 : Nachalo (22 yiunia – 31 avhusta 1941 hoda). 724 s.
Orshan Ya. Doba natsionalizmu. K. : «Oriientyr», 2019. 112 s.
Panchenko V. Formuvannia ekonomichnoi platformy ukrains'koho natsionalistychnoho rukhu u 1920-1950-kh rokakh. Dnipropetrovs'k : Svidler A.L., 2009. 304 s.
Patriiak I. Vyzvol'na borot'ba OUN j UPA (1939-1960 rr.) : Monohrafiia. K. : VD ADEF-Ukraina, 2020. 712 s.
Politychna istoriia Ukrainy XX st. / Redkol. : I.F. Kuras (holova). K. : Heneza, 2003. T. 4 : Ukraina u Druhiy svitovij vijni 1939-1945 / Kerivnyk tomu V.I. Kucher. 584 s.
Radians'ki orhany derzhavnoi bezpeky u 1939 – chervni 1941 r. : dokumenty HDA SB Ukrainy / Upor. V. Danylenko, S. Kokin. K. : Vydavnychij dim «Kyievo-Mohylians'ka akademiia», 2009. 1304 s.
Roh V. Iierarkhiia natsional'nykh priorytetiv. K. : UVS im. Yu. Lypy, 2018. 432 s.
Roh V. Vstupne slovo. Kolodzins'kyj M. Voienna doktryna ukrains'kykh natsionalistiv. K. : TOV «Osnova», 2019. S. 3-8.
Roman Shukhevych u dokumentakh radians'kykh orhaniv derzhavnoi bezpeky (1940-1950). K. : PP Serhijchuk M.I., 2007. T. 1. 640 s.
Serhijchuk V. Ukrains'kyj zdvyh : Naddniprianschyna. 1941-1955. K. : UVS, 2005. 836 s.
Skorobahatov A. Novi dokumenty pro stavlennia Radians'koi vlady do zakhidnykh ukraintiv na pochatku Druhoi svitovoi vijny. Skhid-Zakhid : Istoryko-kul'turolohichnyj zbirnyk. Kharkiv ; K. : Krytyka, 2004. Vyp. 6. S. 146-150.
Stsibors'kyj M. Natsiokratiia. Vinnytsia : DP «Derzhavna kartonna fabryka», 2007. 112 c.
Ukrains'ke derzhavotvorennia. Akt 30 chervnia 1941. Zbirnyk dokumentiv i materialiv / uporiad. O. Dziuban. L'viv ; K. : Literaturna ahentsiia «Piramida», 2001. 558 s.
Shliakhtych R. Borot'ba radians'kykh spetssluzhb z ukrains'kym vyzvol'nym rukhom u Dnipropetrovs'kij oblasti protihom 1939 – seredyna 1950-kh rokiv. Trahichne mynule : dokumenty : svidchat' : zbirnyk dokumentiv : u 5 t. Dnipro : Vyd-vo «Monolyt», 2018. T. 2 : Radians'ki represii proty natsionalistychnoho pidpillia Dnipropetrovshchyny (1939-seredyna 50-kh rokiv KhKh st.) / Uklad. R.P. Shliakhtych, Ye.I. Borodin, V.V. Ivanenko, L.L. Prokopenko. S. 25-41.
Schur Yu. «Na hrani dvokh svitiv» : ukrains'kyj natsionalistychnyj rukhu na Naddniprianschyni (1920-1955 rr.). Zaporizhzhia : Prosvita, 2011. 200 s.